

ТОПОНІМИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНА СКЛАДОВА СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКІВ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

М. Г. Криловець,
*доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу
навчання географії та економіки,
Інститут педагогіки НАПН України,
e-mail: km50@ukr.net*

А. В. Топузова,
*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
відділу моніторингу та оцінювання якості загальної середньої освіти,
Інститут педагогіки НАПН України,
e-mail: km50@ukr.net*

У статті розглядаються можливості використання топонімів як однієї з невід'ємних та важливих соціокультурних складових сучасних підручників географії України.

Ключові слова: топоніми; соціокультурна складова; підручник географії України.

Постановка проблеми. Основною тенденцією суспільства ХХІ ст. є його соціокультурний розвиток, який має забезпечувати освіта. Тому освіту і визнано одним із основних факторів розвитку людини майбутнього. Проте наразі неможливо уявляти освіту лише через аспект озброєння учнів знаннями, вміннями та навичками, які забезпечують їхню адаптацію в сучасній культурі соціуму.

Події останнього десятиліття обумовили якісні зміни в соціально-економічній, культурно-історичній і національній структурі суспільства.

Вступ України на шлях демократичних перетворень зумовив стрімке пробудження національної свідомості народів, що її населяють. Значно активізувався потяг звернутися до духовних витоків свого народу, заново відкрити для себе багатство його традицій, мови і культури; зросла потреба залучення до етнокультурних цінностей інших національних меншин.

Національна самосвідомість є однією із основних ознак етносу і одним із існуючих факторів, які впливають на національні процеси та мають місце в суспільстві й обумовлюють головний вектор його розвитку.

Ознайомлення дітей із традиційною культурою свого та інших етносів, що проживають на одній території, є важливим гуманістичним завданням, основою стабілізації полікультурного суспільства.

Ситуація, яка склалась останнім часом в Україні, свідчить, що сучасні українські навчальні плани, програми, посібники, наукові розробки в галузі географії не завжди досягають цілей, проголошених урядовими стратегічними документами. Серед учителів-географів нерідко відчувається невдоволеність вітчизняними підручниками, оскільки вони не завжди відповідають сучасним потребам, світовим та європейським стандартам, які висуваються до навчальної книги.

Нині автори, які пишуть підручники з предметів гуманітарного циклу, працюють розрізнено, а потрібно, щоб вони об'єдналися і працювали синхронно, консультувалися один з одним стосовно основних віх виховання, а також знань, умінь і навичок, які вони закладають у своїх навчальних книгах, щоб не було повтору, а щоб один підручник доповнював інший і цим самим поглиблював знання учнів, ведучи їх у пошуку цікавих знахідок з предмета.

Надзвичайно важливу роль у підручнику відіграє естетичне, художнє оформлення, яке створює позитивні емоції, викликає бажання аналізувати, пізнавати суть зображень, вчить помічати найістотніше. Вдала ілюстрація підручника не лише полегшує осмислення суті найважливіших понять, а й сприяє інтеграції знань, ширшому їх використанню в найрізноманітніших ситуаціях при вивченні інших предметів.

Наявність ілюстрацій, таблиць, інструкцій, тлумачного словника, покажчиків, різноманітних додатків не лише полегшують роботу з книгою, а й спрощують виконання таких розумових операцій з навчальним матеріалом, як узагальнення та систематизація, виділення головного, порівняння за різними ознаками.

У тексті підручника варто пояснити учням, що люди в минулому жили в іншому вимірі, інших просторових і часових координатах, ніж сучасні люди. Уявлення про час і простір у конкретну епоху визначили тип поведінки, образ дії людей, їх емоційний світ. Розуміння вимагає і система цінностей людей минулих епох. З часом вона також зазнавала значних змін, причому вони були різні у представників різних народів і цивілізацій, різних верств населення. Тому зміст навчального матеріалу підручника має містити сюжети, що відображають історичний досвід поведінки та діяльності окремих людей, народів і людства у цілому в ту чи іншу епоху, у певному регіоні за тих чи інших обставин.

Аналіз останніх досліджень. Вагомий внесок у розвиток теорії та методики розв'язання питань формування і реалізації соціокультурної складової змісту сучасної географічної освіти зробили такі вітчизняні вчені, як В. Корнєєв, Л. Круглик, В. Куйбіда, Л. Мелько, Я. Олійник, Л. Паламарчук, Л. Петринка, С. Пальчевський, А. Сиротенко, М. Стельмахович, О. Топузов, Б. Чернов та інші.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розглянути можливості використання топонімів як соціокультурної складової в сучасних підручниках географії України.

Виклад основного матеріалу. Зміст географічної освіти є досить рухливим компонентом навчально-виховного процесу. Змінюється він у зв'язку з прогресом географічної науки, соціокультурними перетвореннями в суспільстві, а також із розвитком педагогічної теорії, дидактики, методики географії. У суспільстві йде пошук гуманістичних основ освіти як головного шляху відродження національної культури.

Актуальним завданням навчання географії з соціокультурної точки зору є формування у дітей уявлення про існування у світі різних народів, різних мов. Потрібна спеціальна робота, спрямована на формування у дітей уявлення про

культурне різноманіття світу. Важливо, щоб сучасна школа виконувала комунікативну функцію, тобто давала достовірні та достатні знання про культуру, традиції, звичаї, релігії не тільки для визначення своєї ідентичності учнем, але і для розуміння «інших», які мешкають поряд і спілкуються у повсякденному житті, людей з іншими поглядами. Знайомство з іншими культурами – це шлях до зміцнення взаємоповаги та згоди у суспільстві, культурно неоднорідному.

У процесі формування соціокультурної компетентності учнів одним із педагогічних завдань стає залучення не тільки до рідної національної культури, але і до культури інших народів, виховання толерантності, поваги до національної самобутності інших народів, розуміння та усвідомлення учнями національно-культурних відмінностей між народами.

Вагоме значення у формуванні соціокультурної складової змісту шкільних курсів географії є насичення навчального матеріалу географічною номенклатурою та топонімами.

Першою ознакою будь-якого географічного об'єкту є його назва. Кожна людина щодня має справу з географічними назвами, не усвідомлюючи їх походження, історію розвитку, характер сучасного вживання тощо.

Географічні назви – обов'язковий елемент шкільних підручників географії. Вони використовуються для просторової прив'язки фактів при викладенні матеріалу, розглядаються як конкретні поняття, виступають прикладами при ілюструванні географічних закономірностей, за їх допомогою визначають географічне положення об'єктів, широко використовуються при порівняннях.

Багато назв чітко характеризують природні умови (характер земної поверхні, рослинний і тваринний світ тощо), особливості населення, його господарську діяльність. А завдяки тому, що географічні назви нерідко зберігаються віками та навіть тисячоліттями, вони є безцінним джерелом інформації про географічні умови минулого. Ці властивості назв можуть знайти широке застосування у краєзнавчій роботі з вивчення свого краю, дають змогу заглянути в глибину віків і узнати, якою була та чи інша місцевість в минулому, хто на ній жив і чим займався.

Вивчення географічних назв сприяє налагодженню міжпредметних зв'язків географії з історією, мовою та літературою, іноземними мовами тощо.

Необхідність всебічного вивчення географічних назв обумовлена ще й тим, що вони мають винятково велике політичне, практичне та наукове значення. У географічних назвах відображуються зміни суспільного устрою, національна політика держав, належність територій, пріоритет в географічних відкриттях і дослідженнях.

Сукупність назв географічних об'єктів прийнято в методичній літературі називати географічною номенклатурою. Водночас у географії сукупність найменувань називають топонімією, а її вивчення топонімікою.

Топонім – це власне ім'я, назва конкретного географічного об'єкта. Топоніміка України відображає географію минулого нашого народу, її глибоке вивчення потенційно несе в собі нові відкриття як про природне довілля, в

якому жили наші предки, так і про них самих. До того ж топоніміка нерідко відображає процеси, що відбувалися на наших землях, боротьбу людини з силами природи та з ворогами.

Топоніміка як наука про топоніми уже багато зробила в дослідженні та поясненні географічних назв, однак багато їй ще треба і зробити.

На жаль, у сучасних підручниках географії залишається невирішеною проблема «експортного» запису географічних назв. У колишньому СРСР для різних сфер вживання були свої правила, які зводилися до подвійного перекладу (через російську) на іншу мову. Як наслідок, через недостатню наукову обґрунтованість не забезпечуються принципи точності, однозначності та зворотності запису, і виникає синдром Мартина Борулі: різне написання однієї й тієї ж назви об'єкта різними мовами.

У наш час широких міжнародних контактів іншомовні топоніми утворюють значну частину словникового запасу української мови. Особливо багато утруднень завдає відтворення топонімів з англійської мови. Для того, щоб грамотно писати англійські топоніми українською мовою, варто володіти відповідними правилами та принципами. Необхідним також є усвідомлене засвоєння основ транскрипції, розуміння природи топоніма та оволодіння досить тонкими та різноманітними засобами передачі чужомовних топонімів.

Причиною транскрипційних труднощів є те, що історичний розвиток англійської орфографії призвів до її значного розходження з вимовою, до величезної кількості буквосполучень, які вимовляються по-різному.

На уроках географії, а також в окремих підручниках з цього предмета використовуються мікротопоніми – найчисленніший клас географічних найменувань. Вони відомі небагатьом, переважно тим, хто живе поблизу певної іменованої мікрореалії. Найчастіше зафіксовані такі назви лише на картах великого масштабу, поземельних планах, ескізах, схемах і дуже рідко – у підручниках географії, частіше за все регіональної. Мікротопоніми, як і всі інші місцеві назви, несуть у собі мовознавчу, історичну та географічну інформацію, часто непідтверджену жодними історичними джерелами. Місцеві географічні терміни – невичерпне джерело поповнення географічної термінології. Досить згадати такі загальні географічні назви, як полонина, яйла, тундра, тайка, які стали міжнародними. А корені їх – у місцевій термінології.

Народна географічна термінологія в Україні винятково багата і своєрідна, але, на жаль, забуваються, перекручуються, викидаються зі вжитку вивірені віками місцеві географічні терміни.

Під час вивчення географії України вчителю доцільно навести цікаві приклади, наприклад: в Україні є населені пункти з назвами Лейпциг і Париж, і водночас тільки в Канаді є декілька Одес і Харків, Полтава, Тернопіль, Запоріжжя, Коломия, Броди, Галич, Стрий, Снятин, Збараж та інші міста, а також Дніпро, Хортиця, Січ, Буковина, Поділ, Збруч та інші. Не забуті й славні люди далекої Вітчизни, зокрема імена Шевченка, Франка, Сірка, Хмельницького, які стали назвами поселень. Також багато населених пунктів мають і зовсім кумедні назви: Мамалига в Чернівецькій області, Пиріг – у Полтавській, Пирогів – під Києвом, Борщі – у Вінницькій, Рай – у

Тернопільській, Мудрі Голови – у Хмельницькій, Добрий День – у Чернігівській, Деньгі – в Черкаській, Щастя – в Луганській тощо.

Топонімічні назви – один із елементів історичної пам'яті народу. Витіснення національної мови з усіх сфер життя та впровадження мови країни-метрополії в офіційних установах, знищення національної церкви тощо – все це, разом із заміною через перейменування первісних назв географічних об'єктів призводить до втрати народом історичної пам'яті, а зрештою – до втрати своєї ідентичності.

Це зняряддя асиміляції успішно використовувалося завойовниками, які у певні періоди володіли тією чи іншою частиною українських земель. Наприклад, представники польської знаті, які отримували у володіння землі в Галичині, на Поділлі, Волині, Київщині, з метою отримання більших прибутків за рахунок ремесел, торгівлі, податків домагалися у польського короля прав на перебудову своїх сіл у містечка. При наданні селам статусу міста їхні власники нерідко замінювали й назву цих поселень. Хоча історія має свідчення й того, що деякі спроби перейменувань назв поселень польською владою іноді зазнавали невдачі: не прищепилися перейменування м. Броди на Любич, м. Мости Великі на Августів, м. Сколе на Александрію, а м. Устилуг на Ружиямпіль тощо. Про невдалу спробу перейменування Львова на м. Казімеж (на честь польського короля Казимира III) свідчать історичні джерела.

За радянського часу в Україні теж відбулася велика кількість перейменувань, що спотворило її географічну карту, значною мірою відірвало географічні назви від глибинних історичних коренів. Виникли тисячі назв, які ніяким чином не стосувалися зазначеної території, не відображали та й не могли відображати її місцеві особливості. Деякі населені пункти перейменовувалися по декілька разів. Це підірвало повагу до географічних назв у народу. Велика кількість населених пунктів України, вулиць і районів, колгоспів і заводів була названа іменами людей, що знищили мільйони українців на їхній власній землі.

Прикладом бездумного ставлення до топоніміки є територія Криму, де після репатріації кримсько-татарського населення відбулося штучне перейменування населених пунктів, робилися спроби заміни корінних топонімів «співзвучними» назвами, на зразок такого: річку Біюк-Карасу стали називати Великою Карасихою (якщо перша назва перекладається як «велика чорна вода», то що ж є етнонімом другої назви?). В умовах відсутності або перекручування географічних назв було неможливо створити повноцінні путівники або карти для гірського пішохідного туризму Криму.

Висновки. Майбутнє нашої держави багато в чому залежить від того, які особистості ми виховуємо зараз. Враховуючи те, що Україна була і залишається багатонаціональною державою, формування соціокультурної компетентності учнів буде неможливим без врахування і використання топоніміки як соціокультурної складової сучасних підручників географії.

У сучасних умовах проблема активізації пізнавальної діяльності учнів набуває особливого значення, і використання топоніміки на уроках географії допоможе у її вирішенні.

Географічні назви – це наше державне багатство. Вони заслуговують на

нашу шану і потребують вивчення та охорони. Вивчаючи основи топоніміки через підручники географії в школі, ми наочно демонструємо зв'язок теорії та практики, взаємодію суміжних дисциплін, маємо можливість формувати елементарні дослідницькі навички, які активізують розвиток творчих здібностей учнів. Пошуковий матеріал викликає інтерес до дослідницької роботи, вміння працювати з довідниками, монографіями, архівними матеріалами. Така робота не тільки навчає, але і виховує, вчить любити свій рідний край, цінувати надбання культури і мистецтва.

Використані джерела

1. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2004. – 804 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К. : Освіта, 2003. – 369 с.
3. Булава Л. М. Фізична географія України. 8 кл. : підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / Л. М. Булава. – Х. : Ранок, 2008. – 224 с.
4. Гілецький Й. Географія України : проб. підруч. для 8 кл. / Й. Гілецький. – Тернопіль : Підруч. та посіб., 2008. – 240 с.
5. Євтух М. Б. Соціальна педагогіка / М. Б. Євтух, о.п. Сердюк. – К. : МАУП, 2003. – 222 с.
6. Корнеєв В. П. Дидактичні і методичні засади підручника географії / В. П. Корнеєв // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 85–102.
7. Круглик Л. І. Методика вивчення географії у 8 класі / Л. І. Круглик. – К. : Рад. шк., 1977. – 112 с.
8. Максаковский В. П. Географическая культура : учеб. пособ. для студ. вузов / В. П. Максаковский. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 412 с.
9. Мелько Л. Культурологічний напрям географічної освіти: сучасні реалії та концептуальні положення / Л. Мелько // Рідна школа. – 2002. – № 1. – С. 51–53.
10. Паламарчук Л. Б. Соціокультурна складова змісту шкільних курсів географії: теорія і практика : монографія / Л. Б. Паламарчук. – К. : Ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 412 с.
11. Поспелов Е. М. Топонимика в школьной географии : пособие для учителей / Е. М. Поспелов. – М. : Просвещение, 1981. – 144 с.
12. Чернов Б. О. Фізична географія України : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Б. О. Чернов. – К. : Освіта, 2002. – 254 с.
13. Шишченко П. Г. Фізична географія України : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / П. Г. Шишченко, Н. В. Муніч. – К. : Зодіак-ЕКО, 2005. – 256 с.

References

1. Andrushchenko V. P. Rozdumy pro osvitu: statti, narysy, intervui / V. P. Andrushchenko. – K. : Znannia Ukrainy, 2004. – 804 s.
2. Bekh I. D. Vykhovannia osobystosti / I. D. Bekh. – K. : Osvita, 2003. – 369 s.
3. Bulava L. M. Fizychna heohrafiia Ukrainy. 8 kl. : pidruch. dlia zahalnoosvit. navch. zakl. / L. M. Bulava. – Kh. : Ranok, 2008. – 224 s.
4. Hiletskyi Y. Heohrafiia Ukrainy : prob. pidruch. dlia 8 kl. / Y. Hiletskyi. – Ternopil : Pidruch. ta posib., 2008. – 240 s.
5. Yevtukh M. B. Sotsialna pedahohika / M. B. Yevtukh, o.p. Serdiuk. – K. : MAUP, 2003. – 222 s.
6. Kornieiev V. P. Dydaktychni i metodychni zasady pidruchnyka heohrafii / V. P. Kornieiev // Problemy suchasnoho pidruchnyka : zb. nauk. pr. – K., 2008. – Vyp. 8. – S. 85–102.
7. Kruhlyk L. I. Metodyka vyvchennia heohrafii u 8 klasi / L. I. Kruhlyk. – K. : Rad. shk., 1977. – 112 s.

8. Maksakovskij V. P. Geograficheskaya kul'tura : ucheb. posob. dlya stud. vuzov / V. P. Maksakovski. – M. : VLADOS, 1998. – 412 s.
9. Melko L. Kulturolohichniy napriam heohrafichnoi osvity: suchasni realii ta kontseptualni polozhennia / L. Melko // Ridna shkola. – 2002. – No 1. – S. 51–53.
10. Palamarchuk L. B. Sotsiokulturna skladova zmistu shkilnykh kursiv heohrafii: teoriia i praktyka : monohrafiia / L. B. Palamarchuk. – K. : Un-t im. B. Hrinchenka, 2011. – 412 s.
11. Pospelov E. M. Toponimika v shkol'noj geografi : posobie dlya uchitelej / E. M. Pospelov. – M. : Prosveshchenie, 1981. – 144 s.
12. Chernov B. O. Fizychna heohrafiia Ukrainy : pidruch. dlia 8 kl. zahalnoosvit. navch. zakl. / B. O. Chernov. – K. : Osvita, 2002. – 254 s.
13. Shyshchenko P. H. Fizychna heohrafiia Ukrainy : pidruch. dlia 8 kl. zahalnoosvit. navch. zakl. / P. H. Shyshchenko, N. V. Munich. – K. : Zodiak-EKO, 2005. – 256 s.

Криловец М. Г., Топузова А. В.

ТОПОНИМЫ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ СОВРЕМЕННЫХ УЧЕБНИКОВ ГЕОГРАФИИ УКРАИНЫ

В статье рассматриваются возможности использования топонимов как одной из неотъемлемых и важнейших социокультурных составляющих современных учебников географии Украины.

Ключевые слова: топонимы; социокультурная составляющая; учебник географии Украины.

Krylovets M. H., Topuzova A. V.

TOPONS AS A SOCIO-CULTURAL COMPONENT OF MODERN TEXTBOOKS ON GEOGRAPHY OF UKRAINE

The article considers the possibilities of using toponyms as one of the integral and most important socio-cultural components of modern textbooks on geography of Ukraine.

Keywords: toponyms; socio-cultural component; textbook on geography of Ukraine.

УДК 373.1:94(100)«05»(48)

ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СЕМИКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ ПІДРУЧНИКА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Ю. Б. Малієнко,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти,
Інститут педагогіки НАПН України,
e-mail: j-b-m@ukr.net*

У статті обґрунтовано сучасні вимоги до змісту підручника всесвітньої історії у контексті формування загальнокультурної компетентності семикласників, визначено поняття «культурологічний складник змісту підручника всесвітньої історії», охарактеризовано його навчально-методичні аспекти.

Автор наголошує на важливій ролі вивчення пам'яток культури Середньовіччя у формуванні загальнокультурної компетентності семикласників, що сприятиме засвоєнню учнями історичних знань і формуванню відповідних компетентностей. Об'єктивна складність власне середньовічної епохи, зокрема її багатогранної культури, вимагає новітніх підходів до вивчення зазначеного періоду.

Ключові слова: загальнокультурна компетентність; культурологічний складник змісту підручника всесвітньої історії; компетентнісний підхід до навчання історії.